
AVAUKSIA JA KESKUSTELUA

Keskiaikaista kuolemaa Utrechtissa

Jyrki Nissi

Tampereen yliopisto

Utrechtissa, Alankomaissa järjestettiin 26.–28.6.2024 *Internationale Gesellschaft für Theologische Meviävistik* (IGTM) -verkoston vuotuinen konferenssi, jonka teemana oli tällä kertaa kuolema. Virallinen nimi konferenssille oli *The End: Finitness, Death and Completion in Medieval Theology*. IGTM on Saksaan rekisteröity tieteellinen yhdistys, joka saksankielisestä nimestään huolimatta on vahvasti kansainvälinen tutkijaverkosto. Tämän vuoden konferenssin järjestämisestä vastasivat Theologische Universiteit Kampen (Utrecht), Utrechtissa sijaitsevan Tilburg yliopiston Franciscan Study Center sekä St. Bonaventure Universityn (New York) Franciscan Institute.

Teologinen näkökulma keskiaikaiseen kuolemaan

Konferenssin johdantoluennon pitänyt IGTM:n puheenjohtaja Krijn Pansters (Tilburg University) muistutti esityksessään, että teologien panos keskiaikaisessa kuolemantutkimuksessa on paradoksaalisesti jäänyt hieman sivuun. Lähes kaikessa keskiaikaan liittyvässä kuolemantutkimuksessa on jonkinasteinen teologinen ote mukana ja tuonpuoleisuuskäsitykset ovatkin teologeille itsestään selvästi kiinteä osa heidän tutkimuskysymyksiään. Toisaalta teologien tutkimuksissa kuolemaan liittyvät sosiaaliset ja yhteisölliset käytänteet ovat jääneet vähemmälle huomiolle. Tämä on luultavasti vaikuttanut siihen, että keskiaikaiseen kuolemaan liittyvät klassikkoteokset ja ahkerasti viitatus artikkelikokoelmat eivät ole lähtökohtaisesti olleet teologien, vaan historiantutkijoiden kirjoittamia. Yhtenä poikkeuksena hän nosti esiin saksalaisen teologin Arnold Angenendtin tutkimukset. Pansters itse on koulutukseltaan sekä historiantutkija että teologi, minkä vuoksi hän tuntee hyvin molempien tieteenalojen panoksen kuolemantutkimuksessa.

Panstersin huomio oli johdattelava perustelu konferenssin teologiselle näkökulmalle. Kolmen päivän aikana kuullut konferenssipaperit ja osallistujien kirjo osoittivat, että kuolemantutkijoiden jaottelu heidän koulutustaustansa perusteella ei luonnollisestikaan ole tarpeen teeman monitieteisyyden johdosta. Utrechtiin oli kokoontunut teologien lisäksi historiantutkijoita, kirjallisuustieteilijöitä ja filosofeja, jotka hyödynsivät varsin monialaista

lähestymistä teemaan. Yllättäen paikalla ei ollut lainkaan taidehistorioitsijoita, joiden panos keskiaikaisen kuoleman tutkimuksessa on perinteisesti ollut hyvin merkittävä.

Monissa konferenssipapereissa käsiteltiin keskiaikaisen kuolemantutkimuksen keskeisiä teemoja uusien tapausesimerkkien kautta. Konferenssin teologinen näkökulma kenties vaikutti siihen, että kuolemaan liittyvät käytänteet (esim. hautaaminen tai vainajien valmistelu) olivat hyvin pienessä roolissa käsitellyissä papereissa. Sen sijaan keskeisten teologioiden ajatukset kuolemasta ja tuonpuoleisesta olivat korostuneessa asemassa. Esimerkiksi Tuomas Akvinolaisen, Pyhän Franciscuksen ja Bonaventuran näkemykset kuolemasta ja tuonpuoleisesta saivat laajaa huomiota. Useammassa paperissa käsiteltiin myös esimerkiksi vainajien muistamista ja kuolemisen taito -oppaita, jotka molemmat ovat perinteisesti olleet keskeisiä tutkimusteemoja keskiaikaiseen kuolemaan liittyen. Myös kuolemaan liittyvät tunteet, ennen kaikkea pelko, nousi esiin useammassa papereissa.

Nostan tässä raportissa esiin kolme teemaa, jotka itselleni jäivät konferenssin keskeiseksi anniksi. Ensimmäinen teema on varhais- ja sydänkeskiaikaisten luostariyhteisöjen vaikutus myöhäiskeskiajan kuolemankulttuurille. Toinen teema on kuolemanpelko, ja kolmas kuolleeksi oletetun henkilön palaaminen elävien kirjoihin.

Luostariyhteisöjen merkitys myöhäiskeskiaikaisen kuolemankulttuurin muotoutumiselle

Yksi konferenssin tutkimuksellisista vahvuuksista oli esitysten laaja aikaperspektiivi. Keskiaikaista kuolemaa käsittelevä tutkimus on usein painottunut keskiajan viimeisiin vuosisatoihin. Tämä on johtunut toisaalta lähteiden suuremmasta määrästä myöhäiskeskiajalla, mutta myös kuoleman suuresta kulttuurisesta ja teologisesta merkityksestä 1300- ja 1400-luvuilla. Tämä myöhäiskeskiaikainen ”makaaberius” on yhdistetty perinteisesti mustan surman laajaan kuolleisuuteen. Uudemmassa tutkimuksessa on haluttu nähdä mustan surman ohella myös muita selityksiä kuolemakeskeisyydelle, ja toisaalta koko myöhäiskeskiajan kuolemaan liittyvä ainutlaatuisuus on kyseenalaistettu. Kuolemateemaisen IGTM -konferenssin pitäminen Alankomaissa sisälsi tietynlaista symboliikkaa, sillä yli sata vuotta sitten kirjoittaneen alankomaalaisen historiantutkija Johan Huizingan ajatukset myöhäiskeskiajan maanisen makaaberista luonteesta ovat saaneet pitkän jälkimaineen. Voisi sanoa, että liian pitkän jälkimaineen. Utrechtiin IGTM -konferenssi oli erinomainen osoitus 1990-luvulta alkaen nähtävissä olleesta uudelta keskiaikaiseen kuolemaan liittyvästä tutkimuksesta, joka pyrki olemaan vapaa aikaisempien sukupolvien toistamista stereotyyppioista. Uskonnollisia, sosiaalisia ja mentaalaisia selitysmalleja pyritään rohkeasti etsimään eri vuosisatojen väliltä ja monenlaisista eri lähteistä.

Eva Maria Butz osoitti omassa paperissaan, että sydän- ja myöhäiskeskiaikaan yleisimmin yhdistetty vainajien muistaminen oli keskeisessä asemassa luostariyhteisöjen hengellistä

kulttuuria jo varhaiskeskiajalla. Keskiaikaisista luostareista tunnetaan jopa 700- ja 800-luvulle ajoittuvia elämän kirjoja (*libri vitae*), joiden tehtävä oli pitää yllä luostariyhteisön jäsenten ja sen tukijoiden muistoa. Konferenssin ensimmäiseen sessioon sijoitettu Butzin paperi taustoitti hienosti keskiaikaista muistamiskulttuuria, jota käsiteltiin myöhemmin kahdessa muussa paperissa. Konferenssin key note -luennon pitänyt Reiner Berndt käsitteli Ranskan kuninkaiden muistamista Pariisin Saint-Victorin luostarissa myöhäiskeskiajalla. Innocent Smith puolestaan keskittyi vainajien puolesta rukoilemiseen dominikaanien liturgiassa. Siinä missä Berndtin ja Smithin papereissa korostui muistamisen merkitys sielun pelastuksen kannalta, varhaiskeskiaikaa käsitellyt Butz näki muistamisen myös keskeisenä yhteisöllistä vakautta luovana tekijänä.

Vainajien muistamisen ohella kuolinhetken uskonnollinen merkitys on perinteisesti yhdistetty myöhäiskeskiaikaan. Tämä liittyy 1300-luvun alussa vahvistuneeseen käsitykseen, jonka mukaan ihmisen kohtalo tuonpuoleisessa määräytyy kuolinhetken koittaessa. Myöhäiskeskiaikaisen näkemyksen mukaan kuolemaan liittyvällä rituaalitoiminnalla oli suuri vaikutus sielun pelastukseen. Jan Reitzner huomioi, että kuolinhetki (*hora mortis*) nousi keskeiseen asemaan luostariyhteisöissä jo 1100-luvulla. Hän on tutkinut keskiaikaisia käännöksiä varhaiskirkon erämaakilvoittelijoiden *Verba seniorum* -teksteistä. Reitznerin mukaan varhaisissa kreikankielisissä *Verba seniorum* -versioissa kuolinhetki ei nouse erityisasemaan sielun pelastuksen kannalta, vaan keskeisempää on maallisen elämänhalun, ruumiillisuuden ja synnin hylkääminen (*mortificatio*). Sydänkeskiajalla munkkien kuolinhetki nousi kuitenkin merkityksellisemmäksi *Verba seniorum* -tekstien latinankielisissä käsikirjoitusversioissa. Elämän aikana tapahtuva ruumiin kuolettaminen jäi yhä pienempään rooliin ja kuolinhetki otti sen aseman.

Sekä Butzin että Reitznerin paperit osoittivat, että luostariyhteisöihin liittyvissä lähteissä on havaittavissa ilmiöitä, jotka muodostuivat uskonnolliseksi valtavirraksi myöhempinä vuosisatoina. Reitzner näkee kuolinhetken korostumisen 1100-luvun benediktiiniluostareihin liittyvissä lähteissä olevan osoitus siitä, että myöhäiskeskiaikaisella kuoleminen taito -kirjallisuudella on juurensa sydänkeskiajan luostariyhteisöissä. Tämä on sikäläkin uskottava väite, että 1400-luvun oppaissa viitataan eksplisiittisesti munkkien tapoihin.

Varsinaiseen myöhäiskeskiaikaiseen kuoleminen taitoon tuoreet näkökulmat toivat Niklas Voltmannin ja Michael Lebzelterin esitykset. Voltmann on tutkinut Hampurin bekviinikonventissa käytössä ollutta rukouskirjaa. Käsikirjoitus sisältää kuoleminen taitoon liittyvän tekstin, jonka erikoisuutena on, että se korostaa kuolemaa edeltävien sairauksien ja kärsimysten puhdistavaa merkitystä. Suositut 1400-luvun *ars moriendi* -tekstit eivät yleensä kiinnittäneet huomiota kuolevien henkilöiden ruumiillisiin kärsimyksiin. Voltmannin tutkimassa tekstissä sen sijaan keskitytään eksplisiittisesti juuri tähän teemaan. Tässä bekviinisisarten käytössä olleessa tekstissä ruumiilliset kärsimykset nähdään eräänlaisena uskonnollisena kilvoitteluna. Kun kuoleva suhtautuu sairauteensa

kärsivällisesti, kuolemaa edeltävä koettelemus toimii maallisena kiirastulena, joka puhdistaa sielua.

Michael Lebzelter puolestaan käsitteli müncheniläisiä näytelmätekstejä. Vuodelta 1510 olevat näytelmät käsittelevät yksityistä tuomiota ja viimeistä tuomiota. Näiden tekstien voi katsoa olevan näytelmän muotoon kirjoitettua kuolemisen taitoa. Tämä on hyvä osoitus myöhäiskeskiaikaisten kuolemateemojen monikäyttöisyydestä. Tiedämme esimerkiksi, että kuolemantanssi (*dance macabre*) ei ollut vain kuvataiteessa ja kirjallisuudessa käsitelty aihe, vaan myös julkisissa kulkueissa esiintyvä teema. Samaa tapaan kuolemisen taitoa opetettiin ihmisille kuvin, kirjoitetuin sanoin, saarnoin ja jopa näytelmin.

Pastoraalista terrorismia?

Yksi muutamia eri papereita implisiittisesti yhdistävä teema oli kuoleman pelko. Tunteiden historia on ollut viimeisen parin vuosikymmenen ajan hyvin eloisa tieteenala, ja sen metodologioita hyödynnetään ansiokkaasti myös keskiajan tutkimuksessa. Utrechtissa kenties mielenkiintoisin tunteisiin liittyvä keskustelu muodostui ranskalaisen historiantutkija Jean Delumeaun 1970-luvun lopulla *La Peur en Occident* -teoksessaan käyttämän *pastoral terrorism* -käsitteen ympärille (englanninkielinen termi on käännöksestä *Sin and Fear* vuodelta 1991). Itse termiä ei käytetty suoranaisesti konferenssiesityksissä, vaan keskustelua käytiin papereiden inspiroimana. Delumeaun näkemys siitä, että pelolla ja syyllisyydellä oli keskeinen rooli keskiaikaisessa uskonnollisuudessa, on saanut paljon kritiikkiä, ja tähän kritiikkiin yhtyi myös konferenssissa käydyt keskustelut.

Isabell Väth käsitteli omassa paperissaan 1400-luvun rukouskirjoja ja niissä esiintyvää käsitystä, jonka mukaan kolmen Isä meidän -rukouksen lausuminen toisen henkilön kuolinhetkellä auttoi vainajan sielun pelastusta. Yksi rukousten vaikutuksista uskottiin olevan se, että kuoleva vapautuu pelostaan. Vastaavasti Isä meidän -rukouksiin liitettyjä uskomuksia tutkinut Jonathan Reitner totesi, että myöhäiskeskiaikaiset rukouskirjat mainitsevat kyllä helvetissä koetut kärsimykset, mutta tämä ei ole millään tavalla hallitseva teema näissä lähteissä. Näin ollen Reitnerin tutkimat käsikirjoitukset eivät tue käsitystä uskonnollisesta pelottelusta tai maanisesta suhtautumisesta kuolemaan. Volker Leppinin esitys puolestaan käsitteli kuolemaan liittyviä teemoja 1500-luvun vaihteen *Hortulus Anima* -rukouskirjassa. Leppin kertoi, että tässä rukouskirjassa on runsaasti rukouksia äkkikuolemaa vastaan. Äkillinen kuolema oli keskiajalla ihmisten mielestä kauhistuttava tapa kuolla, minkä vuoksi ihmiset pyysivät Jumalan apua, etteivät kohtaisi äkillistä loppua. *Hortulus Anima*essa mielenkiintoista on lisäksi se, että se sisältää rukouksia myös niin sanottua tavallista kuolemaa vastaan. Ihmiset rukoilivat siis, että he eivät tulisi vielä kuolemaan, vaan saisivat elää pidempään.

Näin ollen voidaan ajatella, että myöhäiskeskiajalla yksityiskäytössä olleilla rukouskirjoilla ei suinkaan lietsottu ihmisten kuolemanpelkoa, vaan päinvastoin pyrittiin lieventämään sitä. Keskiajalla, kuten muinakin aikoina, pelko on ollut kuolemaan keskeisesti liittynyt tunne. Kolme konferenssissa esitettyä rukouskirjoihin liittyvää esitystä osoittivat, että Jumalalle ja Neitsyt Marialle esitetyt rukoukset olivat ihmisten yksi keino lieventää kuolemanpelkoa. Tämä on linjassa sen kanssa, mitä havaitsemme pyhimyksiin liittyvistä myöhäiskeskiaikaisista kuolleistaheräämisihmeistä, joita itse olen tutkinut ja joista myös puhuin IGTM-konferenssissa. Ihmiset pyrkivät käyttämään hyväksi havaitsemiaan keinoja pidentääkseen omaa tai läheisensä kuolemaa. Tuonpuoleiseen ei kaivattu, vaan maallinen aika itselle rakkaiden ihmisten seurassa oli arvokasta ja kaivattua keskiajalla aivan kuten nykyäänkin.

Myös Richard Nortonin ja Rafael Simianin esitykset liittyivät keskeisesti keskusteluun keskiaikaisesta kuolemanpelosta. Norton käsitteli Julian of Norwichin kuolemakäsityksiä hänen *Revelations of Divine Love* -teoksen kautta. Norton tiivisti Julian of Norwichin kuolemasuhteen hienosti toteamalla, että Julian ei pelännyt kuolemaa, mutta hän ei myöskään kaivannut sitä. Hän hyväksyi lähestyvän kuolemansa, mutta halusi silti elää pidempään, jotta hän voisi yhä paremmin rakastaa ja palvella jumalaa. Rafael Simian puolestaan käsitteli Bonaventuran *Soliloquium* -teosta ja siinä esiintyviä näkemyksiä kuolemasta. Teos on täynnä kuoleman ja helvetin piinan kauhistelua. Simian kuitenkin totesi, että *Soliloquiumia* ei pidä nähdä pastoraalisena terrorismina. Bonaventuran ajattelussa pelko on terapeutista. Ymmärrys syntisen sielun kohtaamasta ikuisesta piinasta toimii Bonaventuran ajattelussa herätteenä, joka saa ihmisen muuttamaan toimintaansa ja välttämään syntiä. *Soliloquiumin* kaltaiset teologiset tekstit ja saarnat olivat Jean Delumeaulle kimmokkeena hänen muodostaessaan argumenttejaan keskiaikaisesta pastoraalisesta terrorismista ja syyllistämiskulttuurista. Simian nosti esiin ajatuksen, että kenties meidän täytyisi puhua tällaisten lähteiden kohdalla enneminkin pastoraalisesta terapiasta kuin pastoraalisesta terrorismista.

Kuolemantutkimuksen ja mentaalihistorian kannalta merkityksellistä on se, että Bonaventuran teos on kirjoitettu vuonna 1259. Varhaisemmassa historian tutkimuksessa nimenomaan 1400-lukua on pidetty vuosisatana, jolloin kuolemaan liittyvät teemat saivat ennennäkemättömän teologisen roolin läntisessä kristikunnassa. Samoin kuin mainitsemani Jan Reitznerin paperi, myös Rafael Simianin esitys toi esiin, miten aikaisemmassa tutkimuksessa ennen kaikkea 1400-lukuun yhdistetyt teemat näkyvät myös varhaisemmissa lähteissä.

Keskiaikaisia kuolemanrajakokemuksia

Omassa konferenssiesityksessäni käsittelin niin sanottuja kuolleistaheräämisihmeitä. Tällä kertaa näkökulmani näihin kanonisaatioprosessiin ja ihmekokelmiin tallennettuihin lähteisiin oli eräänlainen teologisen ja lääketieteellisen lähestymistavan yhdistelmä.

Argumentoin sen puolesta, että fyysistä kuolemaa ja sielun erkaantumista ruumiista ei nähty äkillisenä tapahtumana, vaan eräänlaisena vaiheittaisena prosessina, jolla oli alku ja loppu. Pyhimysten avulla tuo kuolemisprosessi saattoi keskeytyä ja kuolleeksi tai kuolevaksi tulkittu ihminen palasi eläväksi.

Suureksi ilokseni havaitsin, että elämän ja kuoleman rajallisuuteen liittyviä teemoja käsiteltiin myös muissa papereissa. Heti konferenssin ensimmäisessä sessiossa saimme kuulla Monika Eisenhauerin esitelmän varhaiskeskiaikaisesta ilmestyskirjallisuudesta. Kuolemalla ja tuonpuoleisessa vierailemisella oli keskeinen merkitys kristillisten mystikoiden näyissä varhaiskirkon ajoista aina myöhäiskeskiajalle saakka. Tuntemattoman tekijän kirjoittama Paavalin ilmestys kuvasi jo 300-luvulla matkaa tuonpuoleiseen ja siellä odottavaa taivasta tai helvettiä. Tätä kaavaa toistettiin lukuisissa myöhemmissä ilmestyksissä. Esimerkiksi Pyhän Bonifatiuksen kirjeestä vuodelta 716 tunnetaan kertomus Wenlockin luostarin munkista, joka kuolee, mutta hänet lähetetään tuonpuoleisesta takaisin elävien joukkoon kertomaan näkemästään. Eisenhauerin mukaan kuoleman ja tuonpuoleisen kuvaamisella oli varhaiskeskiaikaisessa ilmestyskirjallisuudessa keskeinen merkitys, sillä sen katsottiin antavan uskottavuutta ilmestysten kirjoittajalle. Maantieteellisesti tämän aikakauden ilmestykset painottuvat erityisesti Englantiin, mikä saattaa liittyä alueella suoritettuun lähetystyöhön.

Kuolleista takaisin elävien joukkoon palaaminen oli kautta keskiajan ilmiö, johon uskottiin vankasti. Antoni Zrebiec käsitteli omassa esitelmässään ihmeitä ja kuolemaa Clunyn abotti Petrus Venerabiliksen (1092–1156) *De Miraculis* -teoksessa. Kyseinen teos sisältää nimestään huolimatta vain vähän ihmeitä, mutta sitäkin enemmän kuvauksia kuolinhetkistä. Kuolemakuvausten merkitys oli näyttää munkeille hyvän ja huonon kuoleman erot. Zrebiecin mukaan Petrus Venerabilis pyrki *De miraculis* -teoksellaan syventämään lukijoiden uskoa ja kasvattamaan heidän toivoaan pelastuksesta. Varsinaisia kuolleistaheräämisihmeitä teoksessa on ainoastaan yksi kappale. Tämä tukee historiantutkija André Vauchezin tekemää havaintoa siitä, että kuolleistaheräämisihmeitä tallennettiin sydänkeskiajalla vain vähän, mutta niiden määrä kasvoi räjähdysmäisesti myöhäiskeskiajalla.

Keskiaikaiset kuolleistaheräämisihmeet seurasivat raamatullista mallia, joista tunnetuin oli Lazaruksen henkiin herääminen. Kuolleista herääminen nosti keskiajalla esiin kysymyksiä, joita teologit käsitelivät teoksissaan. Marcin Trepczynski sivusi näitä kysymyksiä Canterburyn arkkipiispa Stephen Langtonia (1150–1228) käsittelevässä esityksessään. Langton käsitteli *Quaestiones Theologiae* -teoksessaan muun muassa Lazaruksen henkiin heräämistä suhteessa perisyntiin. Jos kuolema on rangaistus perisyntistä, niin rankaiseeko Jumala kahdesti niitä, jotka heräävät Lazaruksen tapaan kuolleista henkiin? Langton päätyi siihen, että ainoastaan yksi kuolema on rankaisu perisyntistä. Jumala ei voi rangaista ihmistä kahdesti samasta teosta, joten toinen kuolema ei ole enää rangaistus. Tämän kaltaiset teologiset pohdinnat antavat tärkeää taustaa keskiaikaisille kuolleistaheräämisihmeille. Keskiajan tutkimuksessa on aikaisemmin esitetty näkemyksiä,

että kuolleista herännyt henkilö olisi ollut yhteisössään eräänlaisen hylkiön asemassa. Kanonisaatioprosesseissa kuolleista heräämisiin ja kuolleista heränneisiin ihmisiin suhtauduttiin kuitenkin erittäin positiivisesti. Tämä on linjassa Langtonin tulkinnan kanssa siitä, että kuolleista herännyt henkilö ei ollut minkäänlaisen tuplarangaistuksen kohde.

Konferenssijulkaisu tulossa

Konferenssiesityksistä on valmisteilla vertaisarvioitu artikkelikokoelma, joka julkaistaan IGTM:n omassa Acta Verba Subsidia julkaisusarjassa. Tämä mahdollistaa konferenssissa esitettyjen ajatusten laajenemisen eri tieteenaloille. Samojen aihepiirien kanssa työskentelevien tutkijoiden kokoontuminen konferensseihin on aina yksi akateemisen työn parhaita puolia. Uskon, että Utrechtin IGTM-konferenssi tulee poikimaan vielä lukuisia yhteistyökuvioita ja uusia tutkimustuloksia, joista saamme kuulla tulevaisuudessa.

Akateemisen sisältönsä puolesta Utrechtin IGTM -konferenssi oli erittäin korkeatasoinen, mutta myös käytännön järjestelyt toimivat moitteettomasti. Konferenssin kruunasi viimeisenä iltana pidetty konferenssi-illallinen sekä aivan konferenssin päätteeksi pidetty paikallisen tutkijan vetämä kaupunkikierros. Kuolemantutkijoita saattaa kiinnostaa, että *Association for the Study of Death and Society*n kahden vuoden välein organisoima *Death, Dying & Disposal* -konferenssi järjestetään ensi vuonna Utrechtissa. Voin siis lämpimästi suositella konferenssimatkaa tähän kauniiseen kanaalien ja pienten katujen halkomaan kaupunkiin.

Kirjoittajasta

Jyrki Nissi (FT, jyrki.nissi@tuni.fi) on historiantutkija, joka työskentelee vierailevana post doc -tutkijana Padovan yliopistossa Italiassa. Hänen tutkimusalansa on keskiaikainen kuolemankulttuuri, josta hän on julkaissut muun muassa suomenkielisen monografian *Kuolema keskiajalla. Hyvä kuolema mustan surman ajan Euroopassa* (Gaudeamus 2023). Tämänhetkisessä tutkimusprojektissaan hän keskittyy keskiaikaiseen kuolemanpelkoon.